

התמורות במטבעות השקל' בימי מלחתת החורבן ומלחמת בר-כוכבא

יעקב משורר

ירושלים

כשעליו ישראל מן הגליה היו שוקלים דרכנות, חورو לשקל סלעים, חورو לשקל טבעים, ובקשרו לשקל דינרים¹ (משנה שקלים ב, ד). מסורת הייתה בכך חזיל על התמורות שהלו בתולדות השקל ועל גלגוליו השונים, בכל תקופה ותקופה. וכך, בשל מתקדם של התפתחות המשנה, בסוף ימי הבית, בשעה שהמטבע המהימן ביותר של אותן ימים היה השקל הצורי אנו מוצאים במשנה את הפסקה הבאה, הדנה בענין פדיון הבן: 'חמש סלעים של בן במנה צורי' (דהיינו במטבע צורי) ואח"כ כתוב: 'כלם בשקל הקדש במנה צורי'. משנה זו ממסכת בכורות (פ"ח, מז), נשנה בתקופה בה שקל שדברה בו תורה היה השקל הצורי, ואין ספק בכללנו שכאשר פסקו חזיל, בשלב מסוים, שיש לשקל את מחצית השקל במטבע הצורי, ידעו ידוע שבעבר, לא זה היה המטבע שהוא מצור בכייסיהם של הראשונים, ורק חיוניותה של ההלכה וההתאמתה לצרכי החיים המשתנים הביאה למצב זה.

א. מטבעות שנח ארבע

משבאו מגני ירושלים בימי מלחתת היהודים ברומיים (66 – 70 לס"הנ) להטבע מטבעות עברים משליהם, נצרכו למוכנת הצורית לטבעיהם (שהיתה כבר מקובלת זה קרוב למאותים שנה), וכך ארע שלא רק שתולית הכסף בשקלים העברים זהה לו אשר בשקלים הצוריים (כמו המשקל והקטר שלהם), אלא אף הכתובות שעליהם: 'ירושלים הקדושה' היא ללא ספק בהשראת הכתובה היונית של גבי השקלים הצוריים:

TYPOY IEPAΣ KAI AΣΥΛΟΥ

אין ספק שבימי מלחתת היהודים ברומיים, בשעה שהקלים צוריים כבר לא נטבעו יותר (האחרונים שבהם משנת 65 לס"הנ) תפשו השקלים העברים את מקומם, לפחות באוצר יהודה. במקרה לא נמצאו שקלים צוריים כליל אלא שניים פגומים שצורתם הושחתה לבלי הכר, ללא ספק כדי שאפשר יהיה להשתמש בהם כמטבע שנייה.

והנה, בעיצום של ימים, בהם לראשונה בתולדות ישראל השתמשו במטבע עברי לצרכי השקל' (או ליתר דיוק 'מס מחצית השקל') וכמוון גם לצורך מה ומכך, אנו עדים לתופעה נומיסמטית מוזרה ויוצאת דופן. בשנת ארבע למלחמות,

הייא שנת 69 לסה"ג, נטבעה סדרה גדולה של מטבעות ברונזה בת שלושה ערכיים שונים כשביהם מופיע שם העירין: "חצין" ובינוני שביהם: "רביעי". קולמוסיהם של חוקרים רבים נשאקו בנסויים לשב את בעית שמות העריכים במטבעות הברונזה של "שנת ארבע". (סוכם הדעות השונות מפורט בספרו של קדמן⁴). והנה מסתבר שעל אף שחלק גדול מן החוקרים גטו לראות במטבעות אלה תהליכי לשקל הכסף, לא עליה בידיהם להביא איות משכנעת לסבירתם והסתפקו בהבעת השערה בלבד. בשל חוסר הבהירות סביר סוגיה זו והקשיים הרבים התקיימים בהערכת מטבעות כסוף במטבעות ברונזה לגבי אותה תקופה, רואוఆתדרים צרכ' לחפש נתיבות אחרות, כשהם מנוטים לסוג מטבעות אלה במערכת העריכים הברונזאים של אותה תקופה.

אנו סבורים שיש בידנו ראיות נוספות לחוק את הדעה בדבר מטבעות הברונזה כתהליכי למטבעות הכסף.

כבר הבחינו קודמינו שشكلי הכסף וחצאי השקילם מן השנה הרביעית למלחמה נדיים מאד ומעמידים על מהסור חמוץ בכיספ' בשלבים האחרונים של המלחמה⁵ מוה שהצורך חיפוש דרך למציאת תחליף לכסוף, ואולם עדין עומדת השאלה בעינה: האם נעשה צעד נועז וויזא דופן זה של המרת כסף בברונזה? האמנם מטוגלים

היו אנשי המאה ה-א' לסה"ג לעכל ולקלב תחליף מהותי זה?

והנה מסתייעים אנו ממוקור, לכורה בלתי צפוי, אף הוא מתוך הנומיסטיקה האז'י. בשלב מסוים בימי שלטונו של המלך הנבטי החשוב חרתה ה-ד' (שמילך בשנים 9 לפסה"ג – 40 לסה"ג) – החל משנתו הששית (4 לפסה"ג) ועד שנתו השש-עשרה (5 לסה"ג) לא הטביע חרתה ד' מטבעות כסף כלל, כאשר נסתהמו בכת אחט מקורות הכסף שלו. והוא תופעה בוולטת לנומת שפע מטבעות הכסף שהטביע חרתה באביב השנים הראשונות לשיטונו וכן על רקע שפע מטבעות הכסף שהטביע לאחר מכן.

ביחוד החל משנתו העשרים ושבע ואילך.
ואם כן נוצר (בשנים המקבילות לשיטונו היהודיה של הורדוס ארכלאוס), מעין חיל ריק באספהkt מטבעות כסף לציבור הנבטי מטעם אוצרו של המלך חרתה ד'. והנה את הצורך הדוחף במטבעות כסף בשוק הנבטי באה' למלא, באורח מפתיע – סדרת מטבעות ברונזה בת שלוש דינומייניות שונות, כלם מן השנה העשירה והאהת – עשרה לשיטונו של חרתה. להלן תאור המטבעות:

.2. ראה לוח I מס. 2.

L. KADMAN: *The coins of the Jewish war of 66-73 AD.* Tel-Aviv — Jerusalem, 1960, coins no. 32, 32, 34–42

Y. MESHORER: *Jewish coins of the second temple period*, Tel-Aviv 1967, Nos. 161, 162, 163

.4. ל. קדמן, שם ע' 99.

.5. ראה: יוסף ויס: "הערכם של מטבעות שנת ארבע לנאות ציון". עלהן החברה הנומיסטית לישראל, כרך ד מס. 3. ינואר 1969 ע"ע 64–69. "חצין" = אס רומי. "רביעי" = סמייס רומי. פרוטה = פ' קודרנס.

.6. ראה על כך אצל יוסטוס, מלחות, V, 10, 13, 4. צורת שקל כסף שנה ד' ראה לוח I מס. 4.

.7. לוח I מס. 5. מטבע כסף של חרתה ה-ד' משנתו הראשונה – 9 לפסה"ג.

1. פנים : ראש חרתת ה-ד' לימין, עטור זר. מסביב כתובות: חרתת מלך נבטו רחם עמה מעה כסף.

ג ב : ראש אלדו לימיין עטורה זר ומצועת. מסביב כתובות: חaldo מלכת נבטו שנות עשר.

ברונזה, 24 מ"מ 11.26 גרם. לוח I מס' 6.

2. פנים : ראש חרתת ה-ד' לימיין, עטור זר. מסביב כתובות: חרתת מלך נבטו רחם עמה.

גב : נשר ניצב לשמאלו. מסביב כתובות: חז' כסף שנות 10.

ברונזה, 19 מ"מ 5.36 גרם. לוח I מס' 7.

3. פנים : ראש חרתת ה-ד' לימיין. עטור זר.

גב : כתובות בתוך זר: רבע.

ברונזה, 15 מ"מ 2.6 גרם.

מטבעות אלה הריהם דוגמא מלאפה; לבלי יקן ספק בלבד המשמשים בהם, כתוב בהם בפירוש 'מעה כסף', 'חצי כסף' ו'רביע'. לפי דעתנו אין לחפש במונח 'מעה' שם של מטבע מסוים אלא כינוי למטבע, ורש להבין את הכתובות כך: 'מטבע כסף' או 'חצי מטבע כסף'. גם במשנה משמש המונח 'מעה' ברוב המקרים בשם נרדף למטבע בעלים (כגון: יהנוח מעוחיו על קרן הצבי'). לא באה המלא 'כסף' אלא לחזק את כוונת השלטונות להציג כאן תחליף ברונזה למטבעות הכסף.

הדגשה מיוחדת של עיריך המטבע באה לילדך שכאן יש חידוש ושינוי. נוסף לכך זוהי ההטבעה הראשונה של מטבעות ברונזה גדי וליט. בימי חרתת ה-ד', להבדילם מן המטבעות הקטנים הקודמים, נושאיהם שני הטיפוסים הראשוניים את אותם הברונזה האחרים, מן השנים הקודמות, נושאיהם שני הטיפוסים הראשוניים את אותם דגמים המופיעים במטבעות הכסף המקוריים! (מטבע מס' 1 זהה בדגמיו למטבע הכסף (לוח I מס' 5) ומטבע מס' 2 זהה בדגמיו למטבע הכסף שהוא חצי בערכו מטבע הכסף הקודם (לוח I מס' 8) מטבע מס' 3 יש בו דגם חדש לנMRI כי לא נמצא לו מקור מוכסף). כל התופעות הללו שמניבו לא באות אלא להציג שכאן במציאות מטבע מקורי. המטען תקופה המכובלים. ומכאן אומרים אנו להקש גוירה שהעל לפניו תחליף למטבעות הכסף המכובלים. המטען תקופה המכובלים העיל מטבעות היהודים של שנות ארבע' ואף ללימוד פרק בעניין ההבדלים הקיימים בין שתי הקבוצות, ומשמעותם.

משמציאנו חופה נומיסטית דומה, הקרויה בזמן ובמקום למטבעות שנות ארבע', המעידת על אפשרות של עשית תחליפים למטבעות כסף במרקם מיוחדים (כגון

8. כתובות, יג, ב. וכן ראה עוד דוגמאות: כתובות, ג, ז. נדרים, יא, ח. ניר, ד, ו. ועוד השווה את הכתובת של המטבע שלט, 'מעה כסף' על משנה כתובות, ה, ט: 'עתן לה מעה כסף לצרכיה'.

כאן בשל מחסור בכספי) לא גותר לנו אלא להסביר מדוע, בנסיבות העבריים לא נוסף לשם העירין ('חצ'י', 'רביע') המושג 'שקל' או 'שקל' כשם? (ונציגין שמטבעות שנת ארבע, אלה הם מטבעות הברונזה היהודים מבין מטבעות היהודים הנושאים שמות של ערים, מה שמשנה אותם באופןם בולט מטבעות הברונזה האחרים).

בניגוד לאבותינו, לא עשו הנכטים בנסיבותם להזהר מפני הפיכתו הקדשי' (או מעשר שני, פזון הבן וכו'). ועל כן לא רוא מקום להזהר מפני הפיכתו של מטבע כסף לברונזה כי רק השקל הכלכלי עמד לנגד עיניהם, ואילו בנסיבות היהודים — שונה הדבר.

במסכת בכורות פרק ח בסוף משנה ז נאמר על פריוון הבן: 'זוכלים נפדיין בכיסף' ובושא כסף חזן מן השקלים' והפירוש המקובל הוא, כפי שמאמר למשל רש"י: 'כל הנפדיין כಗון בכור אדם והקדשות נפדיין בין בכיסף ובין בשוה כסף חזן מן השקלים', שהבא לשקו למחצית השקל, צרייך שיתן אותו מכסף נקי'. ואם כך, קרובים אנו לפתרון תעלומת מטבעות 'שנת ארבע'. אכן תחליף הם לשקל הכספי, או יותר דיווק למטבעות מחצית השקל ורביע השקל, ואולם לצורך חולין בלבד ולא לשם קדושה ובודאי לא לצורך מס מחצית השקל לבית המקדש.

וכדי לא לבוא לידי טעות, ועל מנת לא לשנות מן ההלכה ולפוגם בנוגג שבקדשי המקדש, לא הוסיפו לשם העירין את המלה שקל, למדך שאין לשקל במשמעות שקל החדש. על כן גם לא העתיקו את הדגמים של השקל אלא עשו דגמים חדשים. נאמר מעתה, מטבעות 'שנת ארבע', תחליף ברונזה הם למטבעות הכספי אך למטרות חולין בלבד.

ב. בין סלעים לשקלים

מכמה מובאות שבמשנה נמצאננו למדים שלפחות בתקופה מסוימת היה ערכו של השקל מחצית הסלע; במסכת שקליםים (א, ו), בדור מא של שוקל מחצית השקל נאמר: 'הנחות סלע ונוטל שקל', דהיינו, העוזף מטלע, לאחר נטילת 'מס מחצית השקל', הוא 'שקל'. הפירוש הרגיל לכך הוא שהמונה 'שקל' הוא מעין קיזור והכוונה כאן ובמקרים אחרים לחצי שקל בלבד, שהרי ידוע לכל שהשער הצורי היה 4 דינרים, וכך גם הסלע אח"כ, הוא הטעדרכמה הסורית (שהחליפה את השקל הצורי בתקופה שלאחר חורבן בית שני).

ואולם לדעתנו נובע עריכת התחומיין בין שקל למHazית השקל מסיבה שונה, מעשית יותר.

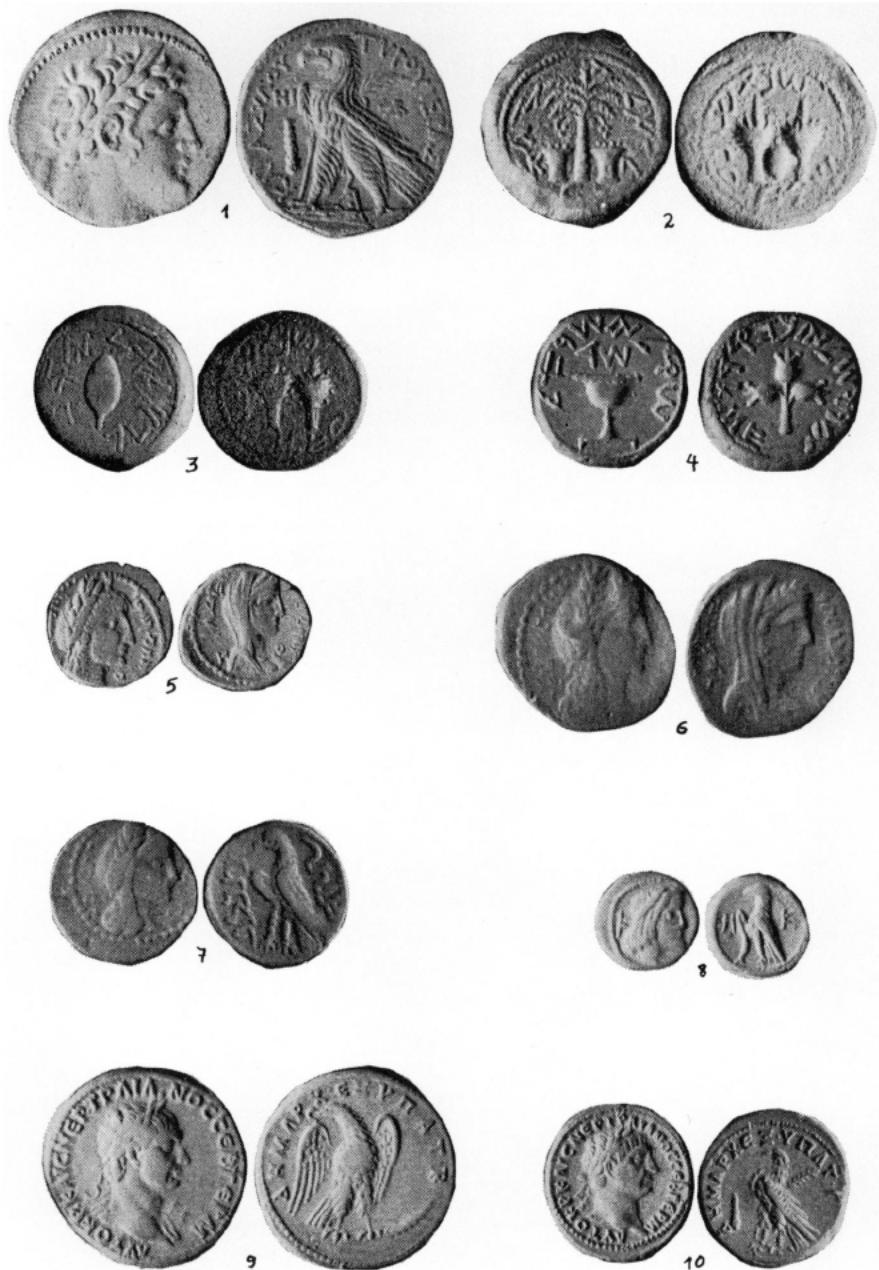
באחת מתעודות בר-כוכבא⁹ כתוב כאמור: 'כסף דינרין עשרה שהם סלעים שתים שקל אחד'.

כאן, שלא כמו במקורות המשנאים, מדובר בפירוש על מטבע הנקרא 'שקל'

9. יוסטוס, קדמוניות III, ח, 2.

10. תעודה מס. 46. והוא מהשנה השלישית למלך בר-כוכבא 134 לס.הנ. אני מודה לפרוופ. י. ידין על הרשות שניתן לי להשתמש בקטע זה.

לוח I

ואשר שוויו שני דינרים בלבד. הפרובלטמיטיקה סביב המוכאות המשנאות נובעת מן הסבה הפושאה שברב המקרים קשה לתארך את המשניות השונות בדיקו, ובזאת רבה חשיבותה של הפסקה ממכתבי בר-כוכבא שהרי היא מחווארת בדיקן מרץ, וברור לנו שהקביעות 'הנומיסטית' שבה מכוננת למטרות ימי בר-כוכבא.

משבאים אנו להפוך את הדוגמאות המתאימות לתואר שבתעדות מתבררת עובדה מופלאה; אין מחלוקת שהשלע בת ארבעת הדינרים היא הטטרדרכמתה הגדולה (הסדרה הרכבת נירון קיסר ואילך. בימיו של בר-כוכבא היו הטטרדרכמות הסוריות האלה מטבעות נירון קיסר ואילך. בימיו של בר-כוכבא היו הטטרדרכמות הסוריות האלה להוציא את מטבעתו שלו שנקבעו על גבי מטבעות נוכרים אלה ...).

ואם כן, מה הם 'השקלים' שווים שני דינרים הנזכרים בתעודה? בין המטבעונים הרבים מיימי בר-כוכבא שנמצאו בשנים האחרונות, (ולדאובנו פוזרו ע"י מוצאיםם בין סוחרי העתיקות), נמצאו, מלבד מטבעות בר-כוכבא שפע מטבעות רומיים המתחקרים לשתי קבוצות עיקריות:
 1) הטטרדרכמות הפרוביינציאליות או 'הסלעים'.
 2) מטבעות רומיים של קפודקיה בעריכים של דינר אחד, שני דינרים, ושלישיה דינרים!

כמה של המטבעות משתי הקבוצות הנ"ל הינה הרבה ביותר וועלה על כמות מטה בעות בר-כוכבא בהם וביחד עשרה הקבוצה השנייה (כידוע טבעים דינרי הכסף של בר-כוכבא על גבי דינרי כסף של קפודקיה). מטבעות הקבוצה השנייה, אשר נקבעו בקיסירה אשר בקפודקיה היו למעשה המטבעות הייחודיים בתקופה זו באוצרו אשר שמשו את הדונומינציות השונות של הכסף מן הדינר ועד הסלע. חשיבותם ופרנסומם לא פסחו אף על המקורות המשנאות המנכדים אותם בהאר: 'מעות קופוטיקאי'¹¹.

הנסון של ל. קדמן¹² ליישב את בעית הסלע במכתבי בר-כוכבא השווה כביכול שני שקלים (קדמן לא הביא בחשבון משום מה שום אפשרות אחרת מלבד שקלים הציגוים) גראה מזרע בירוח. לפי דעתו, כיוון שעברו 65 שנים מאז תום ההטבעה של שקלים הציגוים, נחשבו הללו מטבעות ישנים פחותי ערך ושווים ירד לחיצי. תיאוריה זו מושלתת כל הגיון כלכלו. אדרבה, אילו היו בידיהם של אנשי בר-כוכבא שקלים צוראים בודאי לא היו מוכנים להמיר אותן, אפילו לא בעבור סלען!
 שהרי שקלים הציגוים מתחרם טהור וαιלו הסלעים והדינרים של ימי בר-כוכבא שעווים היו כסף ירוד. אין ספק שאיש לא נתה לטעות ולשלם במטבע צורי באותו ימים והעדיף להתחין את המטבעות האלה לכיסף נקי, ואכן אין בכלל המטבעונים מיימי בר-כוכבא אף לא שקל צורי אחד!

.11. ראה לוח I מס. 9, טטרדרכמתה סורית של טריאנוס קיסר.

E. A. SYDENHAM: *The coins of Caesarea in Capadocia*, London 1933. W. WRUCK: *Die Syrische Provinzialprägung von Avgustus bis Trajan*, Stuttgart 1931.

.13. כתובות, יג, יא, 2.

.14. בהרצאה בחברת הנומיסמטית בשנת 1961.

האמת היא ששוים של שקליםים הרותק והועבר למطبع אחר בימי בר-כוכבא, מطبع שלא היה כמותו בימי בית שני והפק במשך הזמן והיה למطبع חשוב באמצעות המחזית הראשונה של המאה ה-ב' לסה"נ ולאחר מכן, מطبع זה הוא ה'דידרכמה' של קפודוקיה המצוי בשפע בימיו של טריאנוס ואילין¹⁵. וכך אנו חווורים לרשא של הרצאננו; המשוג שקל שמר על משמעתו הפנימית בכל הדורות מיימי המשכן ועד לאחר חורבן בית שני, אבל שינה את דמותו החיצונית, השם באילו 'נד' ממט בע למطبع דרך תקופת פרס, בית תלמי, בית סלוקום, בית חמונאי, בית הורדוס וימי מלחתת היהודים ברומיים. וכך ארע, שכשלא מטומות, במאה ה-ב' לסה"נ היה המונח 'שקל' נחלתם של הדיינרים הכהולים (או ה'דידרכמות') של קיסריה אשר בקפודוקיה¹⁶.

הערה ללוח המطبوعות.

מطبوعות מס' 1, 2, 3, 9, 10 — מאוסף המוזיאון הבריטי, לונדון.

מطبوعות מס' 5, 6, 7 — מאוסף הספרייה הלאומית, פריז.

מطبع מס' 8 — מאוסף שרנא קדר, עפולה.

15. ראה לוח I מס. 10.

16. כדי לענות הרים ומפרשים, במורצת הדורות ועד ימינו אלה, בכל מושבות ישראל בתפקידו למצוא שווי ערך לשקלים, נהנו לקבוע באילו מטבחות ניתן להשתמש בכשל, וזאת שוב מאותה סבה ממש (של חול) כדי להתאים הלכה למציאות, אלא שמאו חתימת המשנה ואילך לא נתקראו המטבחות המתאימים - שקליםים - אלא רק נתיחסו אליהם.